

ВІДОБРАЖЕННЯ ПОСТАТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СУЧАСНІЙ ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Досліджено основні погляди сучасної польської історіографії стосовно особистості гетьмана Богдана Хмельницького та визвольної війни українського народу. Відзначено, що значним здобутком істориків Польщі став вихід монографії Я. Качмарчека. Разом із тим, численність публікацій у порівнянні з попередніми періодами не є надто великою. Польські історики визначилися із термінологією при висвітленні подій середини XVI століття.

Ключові слова: Богдан Хмельницький, козаки, визвольна війна, коронне військо.

Исследовано основные взгляды современной польской историографии относительно личности Богдана Хмельницкого и освободительной войны украинского народа. Отмечено, что значительным достижением историков Польши стала публикация монографии Я. Качмарчека. Вместе с тем, численность публикаций в сравнении с предыдущими периодами не есть слишком большой. Польские историки определились из терминологией при изложении событий середины XVI века.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий, казаки, освободительная война, коронное войско.

Basic provisions of modern Polish historiography according getman Bohdan Khmelnytsky's personality and liberating war of the Ukrainian people are investigated. It's found out that considerable achievement of historians there was the release of monography of Y. Kacmarcik. At the same time, the number of publications is comparison with the previous period isn't too large. The polish historians decided on terminology by consideration of the middle of the 16th century. It is characteristic that along with historians the important place to reseach of these events was taken also by philologists. They tried to estimate better acts of a getman through the novel by Henryk Sienkiewicz's novel "Fire and sword" prism.

Keywords: Bohdan Khmelnitsky, the Cossacks, the liberation war, crown army.

Постать Богдана (Зіновія) Хмельницького значний проміжок часу збуджує дискусії в науковому середовищі та серед пересічних громадян. Адже український гетьман залишив по собі цілу низку таємниць стосовно власної біографії, а його вчинки не завжди піддаються елементарній логіці та однозначним трактуванням. Царизм, радянська влада, імперські кола Російської Федерації трактували і трактують особистість Б. Хмельницького як поборника підпорядкування українського народу московській владі. Значні емоції збуджує постать гетьмана і серед українського загалу – від несприйняття, до поклоніння і возвеличення. Неоднозначно сприймали і сприймають його діяльність і поляки. Тому, метою даної розвідки є визначитися з відображенням постаті Богдана Хмельницького у сучасній польській історіографії.

Дослідження визвольної війни українців під проводом гетьмана Б. Хмельницького та постаті самого гетьмана посіло чільне місце в польській історіографії. Інтерес до цієї проблеми залежить від політичної кон'юнктури, стану українсько-польських відносин, ювілейних дат в історії обох народів та інших чинників. У другій половині XIX століття молода польська історіографія достатньо жваво цікавилася постаттю українського гетьмана, адже багато дослідників із його особистістю, а точніше керованою ним визвольною війною (повстанням, бунтом) пов'язувало початок занепаду першої Речі Посполитої. Зокрема цю позицію поділяли представники краківської історичної школи [1]. Характерно, що польська історіографія часів поневолення достатньо часто зверталася до постаті гетьмана. Очевидно шукаючи відповіді на таємниці його особистої біографії,

вивчаючи причини перемог та поразок польські історики намагалися сформулювати «рецепти» звитяги, які би допомогли польському народу відродити державність. Із другої половини XIX до початку XXI століття в оцінках його дій та особистості дослідники пройшли шлях від різко негативних і навіть брутально образливих висловлювань Францішка Равіти Гавронського [2], до критичних і разом із тим достатньо зважених Януша Качмарчика [3]. У цьому є своя закономірність, по-скільки історіографічні дослідження переконливо показали, що історична наука розвивається не в ізоляції, а знаходиться в тісному зв'язку із суспільним життям і всіма детермінуючими його чинниками.

Демократизація польського суспільства після 1989 року, покращення відносин між польською більшістю та українською меншиною в Республіці Польща, дружні українсько-польські відносини на міждержавному рівні – все це у комплексі, обумовило зміну тональності в оцінках польськими істориками постаті Богдана Хмельницького.

Характерно, що в перші роки після прийняття Республікою Польщею курсу на кардинальні перетворення суспільно-політичного устрою з метою стати повноправним членом Європейського Союзу, польські історики дещо втратили інтерес до проблематики пов'язаної із визвольною війною українського народу 1648-1657 років. Очевидно причиною цьому був вихід у 1988 році монографії Януша Качмарчика «Bohdan Chmielnicki» [4], яка згодом була видана й українською мовою [3]. Автор у монографії намагався дати відповідь на маловідомі чи заплутані факти біографії українського гетьмана. Зокрема, він запропонував свою версію вірогідної дати та місця народження Богдана Хмельницького. Заслуговують на увагу й аргументи щодо можливого місця навчання майбутнього гетьмана. Піддано сумніву версію стосовно шляхетського походження українського полководця. Незважаючи на критичний підхід польського історика до подій далекої минувшини, він підійшов до їх висвітлення достатньо зважено. Його праця вигідно відрізняється від малопрофесійних розвідок Людвіга Кубалі [5] на початку XX століття і навіть часів другої Речі Посполитої [6], а також політизованих опусів істориків часів ПНР [7].

Монографія Я. Качмарчика дала відповідь на багато запитань стосовно особистості Б. Хмельницького, але й викликала низку нових дискусій. Тому автор у 1991 році опублікував статтю під достатньо контроверсійною назвою «Bohdan Chmielnicki – szatan czy Mesjasz?» [8]. Дослідник здійснив спробу дати відповідь на найбільш дражливі для загалу поляків питання стосовно особистості гетьмана.

Певне затишшя по тому, порушили польські філологи та історики. Щоправда, філологів особистість Б. Хмельницького більше цікавила не в історичному контексті, а в якості літературного персонажа [9]. В узагальнюючій праці «Stosunki kulturowo-literskie polsko-wschodniosłowiańskie» П. Жбіговський [10] звернувся до піднятої ще в середині 1930-х років Ольгердом Гуркою [11] проблеми дегероїзації персонажів Генрика Сенкевича в романі «Ogniem i mieczem». Синтези О. Гурки викликали шквал емоцій його сучасників. Публікація сучасного польського науковця відзначається більшою зваженістю, тому хоч і не залишилася поза увагою дослідників, але не стала подією, що привернула загальну увагу. Увагу М. Барловської привернули спогади про українського гетьмана часів визвольної війни українського народу, що відклалися в польській мемуарній літературі [12]. В свою чергу Є. Цезар дав оцінку постаті Б. Хмельницького під кутом зору відображення українсько-польських відносин в середині XVI століття в синтезах представників краківської історичної школи [13].

У збірнику, виданому на пошану професора М. Качмарчика, дослідник з Ополе Л. Людоровський здійснив спробу проаналізувати три ключові варіанти оцінок постаті Б. Хмельницького, які зазвичай пропонують читачу дослідники його біографії [14]. Цьому ж автору належить опублікована раніше стаття, в якій він розглянув проблему відображення постаті гетьмана в художніх творах, зокрема повістях [15]. Задався метою дати відповідь чи було «*товстання*» Б. Хмельницького «*товстанням українського народу*», чи «*козацьким бунтом*» Г. Шимановський [16]. Аналіз виявлених в архівах документів та новітні підходи в сучасній польській історіографії дали можливість по-

новому подивитися на керовані гетьманом військові операції і, зокрема, осаду Львова та причини її зняття [17]. Загалом, маємо відзначити, що дослідників із Польщі цікавлять здібності Б. Хмельницького – полководця, а також вміння козаків здійснювати облогу добре укріплених міст і фортець.

Суттєву допомогу в осмисленні сюжетів часів визвольної війни українського народу могла надати опрацьована д.і.н., професором Варшавського університету Мірославом Нагельським збірка документів, що містила військові рапорти періоду 1648-1651 років [18]. Характерно, що ті події польський історик називає «повстанням». Використання даного терміну не є випадковістю, а швидше повсякденною практикою фахівців, що займаються вивченням проблематики середини XVI століття. Проблематика пов'язана з особистістю гетьмана і визвольною війною українського народу в науковому доробку М. Нагельського не є випадковою. Вчений достатньо плідно розробляє її впродовж багатьох років. Ретельно опрацював польський історик особливості облоги військом Б. Хмельницького Кам'янець-Подільського [19-20]. На переконання варшавського історика боротьба проти козаків змусила внести суттєві зміни у військовий вишкіл армії коронної [21]. Вслід за філологами, не оминув увагою історик й історичну ситуацію доби Хмельницького та її відображення у творі Генрика Сенкевича «Вогнем і мечем» [22].

Знаний історіограф А. Стенпяк здійснив спробу проаналізувати бачення Хмельниччини істориками та літераторами на переломі XIX і XX століть [23]. Польські історики, що займаються дослідженням військових дій вже достатньо тривалий час об'єднані членством у відповідному товаристві, яке входить до аналогічної європейської асоціації. Окрім того, значна частина фахівців із цієї проблематики працювали в Інституті військової історії у Варшаві. Вони ініціювали проведення низки наукових конференцій, а також друк документів, монографій і узагальнюючих праць із військової тематики. Цікавим реалізованим ними проектом виявився збірник у якому автори намагалися в історичній ретроспективі прослідкувати становище з військовою справою в поляків та українців

починаючи від XVI і до першої чверті XX століття [24].

Не збавляли своєї дослідницької активності й філологи. Їх і надалі продовжувала цікавити епоха «Вогнем і мечем» в літературній інтерпретації. З цією метою провадилися спеціальні семінари наслідком яких був друк узагальнюючих праць. Характерно, що опираючись на досвід істориків у вивченні козацької доби, філологи здійснили достатньо вагомий аналіз досліджуваної епохи [25]. Не залишилася поза полем зору науковців і публіцистична проблематика [26], а також старопольська мемуаристика [27], які з глибини віків донесли тогочасне сприйняття особистості українського гетьмана. Не традиційно вирішив поглянути на визвольну війну українського народу під проводом Б. Хмельницького ще один філолог – А. Рахуба. Його зацікавила роль у цих історичних подіях Великого князівства Литовського у тих подіях [28]. В такому ж ключі виконане дослідження В. Бернацького, що вийшло друком дещо пізніше [29].

Знайшли своє місце сюжети про Б. Хмельницького й в узагальнюючих працях, присвячених першій Речі Посполитій [30]. Правові особливості Універсалів гетьмана Богдана Хмельницького дослідив В. Пенкса [31]. Не забули сучасні польські історики про творчість українофоба Францішка Равіти-Гавронського. Хоча, необхідно відмітити, що це зацікавлення було у більшій мірі продиктоване «круглою» датою щодо підписання Переяславської угоди та обговоренням в українській та польській історіографії її наслідків [32]. Участь королівських драгунів в битвах із козаками і татарами в часи визвольної війни під проводом Б. Хмельницького розглянув Я. Грачик [33].

Підводячи підсумок аналізу сучасної польської історіографії присвяченої постаті Богдана Хмельницького, маємо зазначити, що якщо не зважати на згадки про гетьмана в узагальнюючих працях, то вона не така вже й розлога у порівнянні з дослідженнями часів поневолення і у роки другої Речі Посполитої. Сучасні польські науковці визначилися з термінологічним інструментарієм стосовно періоду визвольної війни, яку вони називають «повстанням». Характерною ознакою істо-

ріографії сусідньої країни є те, що достатньо активно постаттю українського гетьмана зацікавилися філологи, як через призму творчості Г. Сенкевича намагалися сформулювати власне бачення цього непересічного полководця і лідера народу. Вершиною польської історіографії в дослідженні постаті Б. Хмельницького можна вважати монографію

авторства Я. Качмарчика. Надрукована польською і українською мовами праця краківського історика стала помітною подією для історичної науки наших країн. Нашу увагу привернув той факт, що рефлексії стосовно цієї праці спонукали українських дослідників опублікувати власні розвідки у польських виданнях [34-35].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Bobrzyński M. Dzieje Polski w zarysie / M. Bobrzyński. – Warszawa : Nakł. Gebethnera i Wolffa, 1879. – 495 s
2. Rawita-Gawroński F. Bohdan Chmielnicki. – Lwów, 1906-1909. – Т. 1-2.
3. Качмарчик Я. Гетьман Богдан Хмельницький / Наук. ред.: С. Степень. – Перемишль-Львів : Друк. Василян, 1996. – 327 с.
4. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki. – Wrocław : Zakł. Naukowy, 1988. – 271 s.
5. Kubala L. Oblężenie Zbaraża i pokój pod Zborowem. – Warszawa, 1909.
6. Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. – Wydanie nowe. – Kraków : Druk W.L. Anczyca i spółki, 1925.
7. Sieradzki J. Ruchy społeczne i ludzkości. – Warszawa : Wyd. Ludowe, 1949. – 195 s. Wielhorski W. Rewolucja kozacka – Bohdan Chmielnicki. Ziemie Ukrainne Rzeczypospolitej // Zarys dziejow. – Londyn, 1959.
8. Kaczmarczyk J. Bohdan Chmielnicki – szatan czy Mesjasz? // Studia Historyczne. – 1991. – R. 34. – Z. 3. – S. 369-385.
9. Sprawka A. Henryka Sienkiewicza i Natana Rybaka powieści o powstaniu Kozackim. Bohdan Chmielnicki i książę Jarema // Polska powieść XIX i XX wieku. Interpretacje, analizy, konteksty. – Т. 1 / Pod red. L. Ludorowskiego. – Lublin Wyd. UMCS, 1993. – 264 s.
10. Żbikowski P. Powstanie Chmielnickiego w „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza // Stosunki kulturowo-literskie polsko-wschodniosłowiańskie / Pod red. K. Prusa. – Rzeszów : Wyd. WSP, 1995. – S. 325-356.
11. Górka O. “Ogniem i mieczem” a rzeczywistość historyczna / O. Górka. – Warszawa, 1934. – 213 s.
12. Barłowska M. Bohdan Chmielnicki w pamiętnikarstwie polskim lat 1648-1657 // Barokowe przypomnienia i inne szkice historycznoliterackie / Pod red. R. Ociecek i M. Piechoty. – Katowice : Wyd. Uśl., 1994. – 193 s.
13. Cesarz E. Ukraina i stosunki polsko-ukraińskie w syntezach historycznych szkoły krakowskiej // Stosunki kulturowo-literskie polsko-wschodniosłowiańskie / Pod red. K. Prusa. – Rzeszów : Wyd. WSP, 1995. – S. 53-61.
14. Ludorowski L. Trzy portrety Bohdana Chmielnickiego // Duktem czasów. Księga pamiątkowa ku czci profesora M. Kaczmarka (1934-1994) / Red. M. Bratuń. – Opole UO, 1996. – S. 155-178.
15. Ludorowski L. Wizerunki powieściowe Bohdana Chmielnickiego // Annales Uniw. M. Curie-Skłodowska. – 1989. – Nr. 7. – S. 1-28.
16. Szymanowski G. Powstanie Chmielnickiego – powstanie narodowe ludności Ukrainy czy bunt kozacki? // Patriotyzm, nacjonalizm, stereotypy narodowe w edukacji historycznej / Materiały z seminarium polskich i austriackich nauczycieli historii w Krakowie 19-21 października 1994 r. / Pod red. K. Zaufal. – Kraków : WOM, 1995. – S. 64-67.
17. Miśkiewicz B. Oblężenie Lwowa w 1648 roku przez Bohdana Chmielnickiego // Europa orientalis. Polska i jej wschodni sąsiedzi od średniowiecza do współczesności / Red. Z. Karpus, T. Michaluk. – Toruń : UMK, 1996. – S. 259-267.
18. Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648-1651) / Opr. M. Nagielski. – Warszawa : Viking, 1999. – 430 s.
19. Nagielski M. Oblężenie Kamieńca Podolskiego przez siły Kozacko-tatarskie w maju 1654 roku / M. Nagielski // Barok. – 2001. – R. 8. – Nr. 1. – S. 185-191.
20. Nagielski M. Diariusz(z) jako Chmielnicki szturmował do Kamieńca Podolskiego 1651 r. / M. Nagielski // Barok. – 2001. – R. 8. – Nr. 1. – S. 191-197.
21. Nagielski M. Preobrażenia w armii koronnej w dobie wałk z powstaniem B. Chmielnickiego (1648-1654) // Między Zachodem a Wschodem. Studia z dziejów Rzeczypospolitej w epoce nowożytnej / Pod red. J. Staszewskiego. – Toruń : Wyd. A. Marszałek, 2002. – S. 308-335.
22. Nagielski M. Epoka „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza a rzeczywistość historyczna doby powstania Bohdana Chmielnickiego / M. Nagielski // Ostródzki Przegl. Hist. – 2005. – Т. 1. – S. 87-104.
23. Stępnia A. Historia a literatura. Kontrowersje wokół powstania Chmielnickiego na przełomie XIX i XX w. // Historia. Poznanie i przekaz / Pod red. B. Jakubowskiej. – Rzeszów : Wyd. WSP, 2000. – S. 151-167.
24. Majewski W. Powstanie Chmielnickiego (1648-1653) // Od Żółkiewskiego i Kosińskiego do Piłsudskiego i Petlury. Z dziejów stosunków polsko-ukraińskich od XVI do XX wieku / Red. J. Wojtasik. – Warszawa : Wojskowy Inst. Hist., 2000. – S. 56-68.

25. Borowiak A. Kozacyzna w przededniu powstania Bohdana Chmielnickiego (1635-1648) // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa : Tow. Miłośn. Historii, 2000. – S. 25-44.
26. Ochmann-Staniszevska S. Powstanie Chmielnickiego w świetle polskiej publicystyki okresu panowania Jana Kazimiera Wazy // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa : Tow. Miłośn. Historii, 2000. – S. 45-52.
27. Borek P. Obraz wojen Kozackich za czasów Chmielnickiego w staropolskim pamiętnikarstwie // Literatura wobec wojen. Materiały z konferencji. – Warszawa, 2001. – S. 201-218.
28. Rachuba A. Wielkie Księstwo Litewskie w powieści „Ogniem i mieczem” a jego rzeczywista rola w walce z powstaniem Chmielnickiego // Epoka „Ogniem i mieczem” we współczesnych badaniach historycznych. Zbiór studiów / Pod red. M. Nagielskiego. – Warszawa : Tow. Miłośn. Historii, 2000. – S. 147-154.
29. Biernacki W. Powstanie Chmielnickiego. Działania wojenne na Litwie w latach 1648-1649. – Zabrze : Wyd. Infortedititions, 2006. – 307 s.
30. Chynczewska-Hennel T. Powstanie Chmielnickiego / Red. M. Derwich // Rzeczpospolita szlachecka. 1586-1795. – Warszawa-Wrocław : Wyd. Dolno-śląskie, 2003. – S. 68-73.
31. Pęksa W. Prawo w uniwersałach hetmanów kozackich – uniwersały Bohdana Chmielnickiego w latach 1648-1654 // Krakowskie studia z historii państwa i prawa / Pod red. W. Uruszczaka i D. Malec. – Kraków : UJ, 2004. – S. 79-87.
32. Koko E. Kozacyzna w latach 1657-1676 w piśmiennictwie Franciszka Rawity-Gawrońskiego (1846-1930). Od śmierci Chmielnickiego do ustąpienia Doroszenki // Przegl. Wschodni. – T. 9. – 2004. – S. 453-466.
33. Graczyk J. Udział dragunii koronnej w walkach z Kozakami i Tatarami w czasie powstania Chmielnickiego 1648-1651 / J. Graczyk // Prace Uczestników Studium Doktorackiego. – T. 9. – Historia. – 2007. – S. 25-39.
34. Brekhunenko V. Szwecja w politycznych koncepcjach Bohdana Chmielnickiego / Pod red. M. Nagielskiego // Z dziejów stosunków Rzeczypospolitej Obojga Narodów ze Szwecją w XVII wieku. – Warszawa : Inst. Hist. UW, 2007. – S. 303-309.
35. Krawczenko W. Czy Bohdan Chmielnicki był dobrym Ukraińcem? Sienkiewicz a tożsamość narodowa – z kim i przeciw komu? Warszawa-Luck-Zbaraż-Bresteczko / Red. T. Bujnicki, J. Axer. – Warszawa : UW, 2007. – S. 331-333.

Рецензенти: Маврін О. О., к.і.н., с.н.с.
Srogosz Tadeusz, dr hab., prof.

© Ткачук А. І., 2014

Дата надходження статті до редколегії 11.09.2014 р.